

Jonas KLIMAVIČIUS

Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

SIŪLAS, GIJA, VERPALAS; VERPTI, SUKTI, MESTI, AUSTI

Atminimui Mamytės, Tėtės pamotėlės,
Ievos Klimavičienės–Kvietkauskaitės iš Kvietkapušio,
kuri prie dūzgiančio ratelio pirmoji mano lemties giją, iš
tėviškės vesiančią, įžvelgė

A. Lyberio „Sinonimų žodyne“ (V., 1980) pateikiama: *siūlas*, *gi-ja*, *verpalas* (1961 m. A. Lyberio „Lietuvių kalbos sinonimų žodyne“ nėra). Dominantė – *siūlas* „kas suverpta“, o *verpalas* neaiškinamas. Taip yra dabartinės bendrinės kalbos paprastojoje vartosenoje. Istoriskai ir terminologiškai vaizdas yra gerokai skirtingas, įvairesnis. Čia bandoma pasekti jo sudėtingą klostymąsi. Pradėti reikia nuo verpimo.

1. *verpalas*, *verpalai*

Verpalas, *verpalai* ir kiti bendrašakniai sinonimai įvairiomis reikšmėmis žinomi beveik visoje Lietuvoje, tik namų verpimas, netekęs visuotinio masto, jau senokai nyksta, ir žodžiai gula, pasak poeto Justino Marcinkevičiaus, po tėviškės sutrūnijusiu slenksčiu arba, laimei, perkeliama į moderniąją tekstilę. Prie žodžių *verpalas*, *verpalai* nykimo gyvojoje kalboje (tarmėse) prisidėjo ir *siūlų* – namių ir pirkinių – unifikacija. Todėl gal jau dvidešimt metų visur skamba suglumusių išeivių iš kaimo klausimas: Kodėl *siūlai* vadinami *verpalais*?

Atsakymas paprastas: Kad verpia, tai *verpalai*.

Akademinių LKŽ XVIII duomenimis, *verpalas* žemaičiuose – Slnt, Grd, Stl – reiškia ir 4. „verpimas“: *Par verpalą duoną sau ir pavargėliams pelnė* M. Valanč [taip pat *verpelas* Tvr; *verpėnė* Nt, Ggr; *verpōnė* B 569, R, MŽ, N, Pgg; *verpōlė* P. Skar; *verpōjė* Kb, Mrc; *verpatis* Užp, Ktk (ir „verpimo laikas“ Žmt); *verpatė* Ds, Tvr, Ktk, Aln, Sld; *verpētė* Tvr, Aln; *verpsena* Lnk, Trkn, Šts; *verpšlė* Jnšk – taigi variantai ir

aukštaičių. Nuosekliai tai turėtų būti žodžio *verpalas* pirmąją reikšmę, o kitos reikšmės ir forma *verpalai* – paskesni raidos dalykai.

Toliau eitų *verpalų* vėlgį žemaitiška reikšmė – 1. „kas skirta verpti, verpiamas pluoštas“ Vks, Kv, DūnŽ, *verpalas* Kair, Sd, Brs, Krt (*Verpalo turės i verps vakarais* Grd) ir jau aukštaičių pusėje Vrt, taip pat nutolęs, izoliuotas Dglš [taip pat *verpūlai* Pl; *verpūnė* K II 196, *verpūjė* Rtn; *verpūjus* J; *verpatė* Lel, Klt, Trgn, Rk, Vj; *verpatis* Ut, Trgn, *verpatis* Sug, Ds (*verpatis* Dglš, Dkk); *verpimas* Ilg, Slv, Nm, Gs, Brt, Kpč].

Gal plačiausiai *verpalai* vartojami reikšme 2. „kas suverpta“ – rytų ir vakarų aukštaičių: *Stori verpalai – drobių neausi* Dkš. *Kokia verpėja, toki ir verpalai* Grš. *Ot turinga jaunoji: ir audinių visokiausių, i da neaustų verpalų atsivežė* Krs. Šia reikšme *verpalai* fiksuoti ir iš žemaičių – Als, nors žemaičiuose dažnesni *verpalas* – Kl, End, taip pat užžemaitėje – Škn ir Grdž [taip pat *verpelai* B, Vd, Vr; *verpelas* Rod; *verpūlas* Jnš; *verpūlai* Klov; *verpena* V. Krėv; *verpinys* Pč; *verpūnė* B 460, MŽ 230, N, K; *verpūlė* N; *verpatė* Rgv, Klt, Sv, Ds; *verpatis* Sdk, Užp; *verpastis* Ds; *verpimas* ppr. sing. Vrn, Ig, Rmš, Graž, Kt, PnmŽ, Rs, Ėr, Kp].

Pažymėtinas įdomus užsienio lietuvių bandymas terminizuoti žodį *verpalas* – 3. „maždaug dviejų uolekčių ilgio suverptų ir nulenktų siūlų kiekis“: *Verpalą sudarydavo iš 30 sruogų, skirdami sruogai 30 porų siūlų* LE XXXIII 439.

Taigi *verpdavo* ir *priverpdavo verpalų*: *Tris pirtis išmydavo linų, priverpdavo tų verpalų daug* PnmŽ. *Iš kanapių tų verpalų verpėm* Smln. *Priverpiauo verpatės daug* Klt. *Per visą žiemą dykos buvom, tai ir prisiverpėm daug verpaties* Užp.

Verpalus ir lenkdavo nuo ritės ant lankčio: *Verpalus nuo špūlės lenkti* K I 14, 592. *Šituos verpalus sulenk ant lankčio* Snt (iš LKŽ VII).

Verpalai skiriami ir austi: *Andarokai iš balto audeklo, iš lininio verpalo išaudžia. ilgi, palug žemės* LKT 393 (Brsl). *Ar ne gražu žiūrėt, kad Gryta jau prisiverpus skirsto verpalus aust ir audus baltina drobes* K. Donel. Ir Maironio „Jaunosios Lietuvos“ chrestomatinės eilutės: *Šarmotas rytys nebeblaško sniegų, tik kvapą užimdamas spaudžia ar pirštais gudriais ant grinčiutės langų žvaigždelėmis verpalą audžia*.

O *verpalu siūti*? Ne! *Verpalas* yra „kas suverpta“, o ne *siūlas*. *Siūlas* – *siūti*. Tik paskui *siūlo* reikšmė platėjo.

2. *siūlas* ir *siūlai*

Pirmąsą *siūlo* reikšmė bene bus buvusi 2. „verpalų ne per ilgiasias galas“ LKŽ XII, gal paprasčiausiai – „į adatą veriamas verpalas“. O gal ne *verpalo*? Greičiausiai vis dėlto *verpalo*, nes yra, nors ir retenybė, ir *verpalas* 2. // „siūlas“: *Išsitrauki iš po žirklių, vė prilipini* [nutrūkusį] *tą verpalą* Jd. Žinoma, pirmąsą priešprieša *verpalas* ↔ *siūlas* gyvojoje kalboje jau smarkiai neutralizuota (terminijoje – ne; apie tai žr. 10 sk.): *siūlas* „siuvamasis verpalas“ veikiai virto apskritai „verpalu“ (panašiai kaip *adata* „adomasis virbalėlis“ dabar pirmiausia yra „siuvamasis virbalėlis“). Galiausiai radosi net *siuvarmiejį siūlai*: *Linukus reik verpti kaip siuvarmėsius siūliukus* Rt. *Siumaviej* [metatezė – garsų sankaita iš *siuvarmiej*] *siūlai* Lz. Ir pramonėje yra *siuvarmiejį siūlai* LTE X.

Taigi įprasta verpti ne tik *verpalus*, bet ir *siūlus*: *Senelė verpia, siūlas storas* Dbk. *Suosurkėti* (t.y. sąsurkėti – garantuoti) *siūlai* – *sukriai verpta* Klt. *Aš kriaučiuko nemylėsiu, siūlų verpti nemokėsiu* LTR (Brt). *Linus reikia verpti in siūlų* Vėdžiai.

Verpti į siūlus – ar tai nereiškia vieno iš verpimų būdų? Sukresnio?

3. *gija* ir *geinys*

Labai retai *verpia* ir *gijas*: *Man paliepė mamulytė plonas gijas verpti* RD 1 (LKŽ XVIII). *Kokia verpėja, tokia ir gija* Krkl (LKŽ III). „Plonumas“ irgi yra *gijos* reikšmės neatimamas dėmuo: *siūlas* – 1. „plonai susuktų verpalų gija“ LKŽ XII. *Gija* – „audimo siūlas“ SinŽ, „audžiamasis siūlas“ A. Sabal LKL 10, 1. „siūlas (ppr. apmatų, audžiant)“: *Gija nesukta, o siūlas suktas* J. *Giją į skietą verti* K I 416. *Daug gijų, maža ataudų* Švnč. Taip pat: *Atskirk gijas apmatams ir ataudams* J (LKŽ I₂). *Ve, paskirtos gijos ant metmens, t.y. ant apmatų* J (LKŽ VIII). Visiško aiškumo vis tiek nėra. Šiek tiek prideda *gijė* „siūlas tinklui dirbti“ StngŽ 82, *gijuotas* „nusitrynęs (apie drabu-

ži)“: *Sermėga yra labai gijuota* LC. *Skáis(t)gijos*, nors aiškinamos „tam tikri vilnoniai spalvoti siūlai austi“ LKŽ XII, vartojimo audimui kaip tik pavyzdžiai nerodo: *Drobeles rėžo, marškinius siuva, skaistgijom aktavoja, šilkeliais drikavoja* (t.y. peltakiuoja) Mrj. *Lininė staltiesė skaisgijom kaišyta* Klt. Iš kitų pavyzdžių nieko neaišku: *Margosios skaisgijos, arba raibosios skaisgijos* Ss. *Skaistgijinės juostelės* Mrj.

Etimologiškai *gija* siejama su *gysla*, nors reikšmės ryšys neaiškus. P. Skardžius ir žodį *gysla*, ir *gija* darydina iš *gyti* P. Skar LKŽD 165 ir 48, tačiau *gija*, sugretinta su *vija* (:vyti, veja, vijo) ir *sija* (:syti, syja, sijo), nepasidaro aiškesnė. Synchroninėje žodžių daryboje priesaga – *sla* nežinoma. Dar kebliau, kai K.Būga susieja žodžius *gija* ir *geinys* „metmenys“ K.Būga RR III 821. LKŽ III duomenimis, *geinys* 2. „audeklo apmatai, nuo mestuvų nuimti siūlai; drika“ vartojamas šiaurvakarinių rytų aukštaičių Ps, Slm, Pn, Sml, Anč (*geinės* Grž). Kito mis reikšmėmis *geinys* (*geinis* K) – 1. „prietaisas iš virvių į medį prie bičių kopti“ R 227, Lp, Rud, Mrc (*geinė* Vrn), 3. „lenkta lazda ripkai mušti, kiaulei į dvarą varyti; ritmuša, muštukas“ Šd, Sml, Pc [taip pat *keinis* (ir *keinys* Ar) 1. Akm, Pp, Žg, Jnš, Škn, Pšš, Kdn, Srv („lazda“ Šln, Vdk) ir *keinė* Lk; dar ir *keinis* 2. „kojokas“ Tt, Ll, *keinius* „kreivakojis, klišius“ Ll, gal ir *kéina* „maumedis“ Dkšt] ir 4. „surišti ar sukalti vandenyje ploni medžiai, prie kurių privaromas sielis norint jį iškrauti“ Klp (LKŽ V) yra siejamas (K.Būg RR I 494) ir su *genys* 4. „kablys, pritaissomas prie kojos lipant į medį ar stulpą; geinys“ Snt, Lš, o *genys* – ir paukštis! – aiškiai siejamas su veiksmažodžiu *giñti*, *gēna*, *gīnė* 1. „varyti“, 2. „vyti“ DŽ₃ (plg. rus. *гнать, жнивье*, skr. *hánti* „muša“); tos pačios šaknies yra ir *gīnti*, *gīna*, *gýnė*, *ganyti*, *ginčas*, *ginklas* – plg. ir *geinyti* „užsispyrus prašyti, įkalbinėti“ Š, Ds, Švn bei *keinyti* 1. „labai plūsti; pyktis, ginčytis“ Tr, Rk, Ob, Slk, Dkšt, 2. „kėsintis, tykoti“ Tsk.

Jei *verpalus* ar *gijas*, *siūlus* sakoma *vyti*, tai gal buvo ir *giñti*, tąsyk *geinys* „metmenys“ būtų aiškiai motyvuotas – „kelių (daug) siūlų sugintas darinys“ (*geiniuoti* Ln reikšmė „audeklo apmatas (geinį) sutraukti, sunarstyti kilpą į kilpą; siūlą ar virvę kilpomis sutraukti“ yra nutolusi).

Šitai kelia minčių ir dėl *gijos* galimo ryšio su *giñti*. Jį – ir darybinį! – aiškiai turi ²*gyna* „virvelė su meškerėmis; ūda“ Plng, GGA 1885,

937 ir gynos „plona virvelė“ Plng. Galėjo gyna ar *gina, veikiamą priešpriešos nario *vija*, virsti *gija*.

4. *sruoga* ir *gija*

Žodžio *geinys* „metmenys“ aiškinimą ir su tuo siejamą *gijos* gali-
mą aiškinimą bene paremtų ir žodžio *gija* kita reikšmė, šiaip kalbos
vartotojus, sinonimijos aiškintojus trikdanti – 3. „sruoga, „tolka“:
Nuimk nuo lankčio giją Pln. *Pirkau vilnų giją* Dov (dar Klp, M.Va-
lanč). Bet tai juk tokia pat kuopinė vienaskaita kaip ir *geinys*! Ir to-
kia pat kaip kalbėto žodžio *verpalas* (paskui: → *verpalai*), kaip visos
sinonimų grupės: *pluoštas* – *plaušas* (linų), *sluoksna* (kanapių), *ska-
ra*, *sruoga* (plaukų), *drieka* (linų), *plieka* (*Spaliai lūžta, o plieka palie-
ka*) SinŽ. Šita *gijos* reikšmė bene ir bus pirminė. Kuopinės reikšmės
vienaskaitinių žodžių abiejų skaičių įgijimas yra visai lengvas daly-
kas – tai, beje, patyręs ir žodis *sruoga* 4. „gija, siūlas“ LKŽ XIII:
Netampyk audeklo – gali sutrūkt bent viena sruoga Lg.

5. *verpti*, *sukti*; *driekti*, *leisti*; *trinti*

O kokia žodžio *verpti* pirmąsėtė reikšmė, kaip motyvuota? Toli-
miausią semantinę praeitį liudytų tos iš *verpti* 13 reikšmių, kurios
susijusios su giminišku žodžiu *verti* – 4. „skylę daryti, smeigti, skverb-
ti“: *šaknis verpas* S.Dauk, 5. „pjauti (ppr. ką kietą)“, 6. „kasti, be-
džioti“ // „kasant kelti, versti“ (plg. *varpyti*), 7. prk. „lįsti, brautis“,
8. refl. „stiebtis, kilti“ (priešinga kryptis!) – plg. *varpa*, (*apyn*)*varp-
tis*, *virptis*, ... Tačiau paskui „pirminė reikšmė buvo „suktis““ A.Sa-
bal LKL 163, tai rodo 10. „tekėti (ppr. smarkiai)“: *Kraujai eina,
tik verpia* Tvr, 11. „pustyti“; čia neatsiejamas *verpetas* (*verpetas:verpti*
= *sūkurys:sukti*), *virpėti*, *varpas*. Taigi *verpti* 1. „sukant pluoštą da-
ryti siūlus“ (viskas iš LKŽ XVIII) aiškiausiai motyvuota – „sukti“.
Sukimo motyvaciją aiškiai matome ir iš gyvosios kalbos vedinių
poliarių reikšmių – susijusių su verpimu ir nesusijusių su verpimu,
o tik su sukimu, pvz.: *verpstė* 1. „senovinis verpimo įrankis – kotelis
su smagračiu [siūlui sukti] ar užbarzde“: *Sukas da ana kaip verpstė*

LTR (Ds) [taip pat *verpstà, vėrpstis, verpstukas, verpstukė, verpstelis, verpstelė, verpsčiukas, verpstaitė; varpstė, varpstas, varpstis, varpstelis, varpstukas*] ir *vaīrpstė* 6. „girnų apatiniame akmenyje įtvirtinta statmena geležis, ant kurios sukasi viršutinė girnapusė” [taip pat *varpsčia, vaīpsčias, varpstà, vaīrpstas, vaīrpstis, varpsčiukas, varpstelė, varpstikė; vėīrpstė, verpstas, vėīrpstis, verpstukas, verpsčiukas, verpstelė, vėīpsnė, verpėnė; viīrpstė* LKA I 141], 7. „viršutinės girnapusės skylėje įtaisyta skersinė geležėlė, ant kurios laikosi viršutinis akmuo; pumpurė” [taip pat *vaīrpstė, vaīrpstis, varpstelė, varpstikė; vėīrpstė, verpstelis; viīrpstis* LKA I 141], 8. „prietaisas (ppr. pagaliukas su virvele) prie girnų apatiniame akmenyje įtvirtintos geležies, kuriuo pakeliamas ar nuleidžiamas viršutinis girnų akmuo; sukutis” [taip pat *vaīrpstė, varpstas, vaīrpstis, varpstelis, varpstelė, varpstikė; verpstas, vėīrpstė, vėīrpstis, verpstelė, verpstuvė; viīrpstai* LKA I 139], 9. „lazdelė rankinėms gironms sukti, milinys [taip pat *vėīrpstė, verpstė, varps-tys* LKA I 137], 11. „ratų ašis“ K I 38, II 119 [taip pat *verpstė* Prn, *verpstis* Kel, *varpstis* Kel, Vd – LKŽ XVIII].

Verpti įvardijimo motyvacijos svarbą vėl prisimena ir pabrėžia pramoninė tekstilė: *verpalai* – „siūlai, sudaryti iš susuktų arba suklijuotų pluošto plaukelių“ LTE XII 176 (žr. dar 10 sk.).

Verpti reikšmės motyvaciją patvirtina ir *verpti* retas (dabar!) sinonimas *sukti*: *Ji baigia sukti pakulas* SinŽ. LKŽ XIV *sukti* 17. // „verpti, daryti iš pluošto giją”: *Linus verpia, o kanapes suka* Vlkv. *Tavo motina tokiom verpstėm sukė* Rod. *Da turiu ratelį, da suku* Grdž; *susukti* 9. // „suverpti” Ml, Lp; *prisukti* 6. // „priverpti” Dg.

Dabar *sukti* (*siūlus*) – tai „dvilinkuojant suleisti“: *Suktas siūlas drūtesnis už vienatėką* J.Jabl; *suktiniai siūlai* Lkv, Km, OG, *suktinis audimas* Klp, *suktinis milas* Šts, *suktinis divonas* Lkv, Tl; dktv. *sūktinis* „audinys iš suktų skirtingos spalvos siūlų“ Prk, BzF 179.

Sukimo motyvaciją, manding, turi ir *trinti* 20. „vynioti siūlais (šeivas)“: *šeivas trinti* // „vynioti (siūlus į šeivas)“: *į šeivas/ant šėivų trinti*.

Tačiau sukimas tėra verpimo baigiamoji operacija, o pirma dar reikia siūlą padaryti. Tai gal priklauso ir nuo verpalo pluoštiškumo, vienokio vilnų, kitokio linų; verpėjos sakydavę, kad skiriašis net klotinių ir mirkytinių linų verplumas. Tas siūlo darymas, neskaitant ku-

delio pešimo, gal ne visada ir įvardytas. Tačiau kai kas žymu. Štai *driėkti* 1. „tėsti, traukti, tempti (ką ilgą, tąsų, beformį)“ būdingi gyvosios kalbos sakiniai: *Kam taip plonai driekì (verpi)?* Slm. Taip pat: *Per daug nudriekei* (plonai suverpei) – *bus nestipra* Slm. Tai gal nėra kokie proginiai pasakymai, o senovės liekanos, nes yra ir savaiminio veiksmo atitikmuo – *drykti* 3. „irti, driksti“: *Vilnos pačios drykst į siūlus, nereik nè taisyti, kad yr šilta troba verpant* Varn. Gal panašiai kaip voras: *Voras driekia savo siūlą iš palubės ant stalo* Š (tik voras nesuka). Bet verpėja turi dar ir *drieką: drieka* 1. sing. „augalo dalis, tinkanti audiniams austi, pluoštas, plaušas“: *Šįmet linų bus gera drieka* Užv, *driekos* 1. „pakulos“ Vž, Krkl, Šts // „linų ar kanapių pluoštas virvei vyti, sluoksna“ Pln (LKŽ II₂).

Voras siūlą ir *leidžia*, panašiai ir verpėja – *leisti* VI. 2. // „reguliuoti ką judantį, slenkantį tolyn; nustatyti veiksmo pobūdį“: *Neleisk siūlą gurgždulėms* (verpdama) – *nebus stiprus siūls* Šts. *Verpk, dukryte, netingėk, į kuodelį vis žiūrėk. Neleisk siūlą per storai, nelipink, nesuk sukriai* RD 91 (LKŽ VII).

Pašyti, taisyti, lipinti – tai tik pagalbiniai siūlo darymo veiksmeliai.

Taigi gana tvirtai galima teigti, kad *driekti (leisti) + sukti = verpti*.

Iš siūlo kokybę nusakančių *verpti* sinonimų – *sliėkti* (plonai verpti), *burbūlyti* (storai verpti), *žarnoti* (storai, negražiai verpti), *gurgolinti* (nelygiai, gurgulais verpti) SinŽ – visi įvardija aiškiai netikusią verpseną, daugiau išsiskiria tik *sliėkti* J, Rdm, Al, Lp, Lš, plg. dar *sliekė* „labai plonai suverptas siūlas“ Lš ir kitos tarmės ¹*sliekinis* 3. „plonas, pailgas, slieko pavidalo“: *Jansono karšyklė vilnas karšdavo plekais ir sliekinėm ripkutėm* Brž, dar kitos – *sliekuotas* 3. „su plaušeliais, šeriuotas, driekotas, pliekotas“: *Sliekuotos vilnos* Šts (LKŽ XIII).

6. drieka ir drika

Driekti verpinį ar jau siūlą galima verpian, bet galima ir siūlus *driekti*, siūlai gali *driektis*. LKŽ II₂ *drieka* 3. „tam tikras (pluošto) kiekis, žiupsnis“ iš tikrųjų yra ne pluošto, o siūlų, sruogų: *Driekelę siūlų parsinešiau pasiskolinusi* Šts. *Gijos* (sruogos – J. K.) *drieka* Slnt. *Par platus audeklas – atskirk kokią drieką* (metmenų – J. K.) Skd.

Dabar vėl grįžkime prie *driekti* 1. „tęsti, traukti, tempti (ką ilgą, tąsų, beformį)“ LKŽ II₂. Čia yra įsidėmėtinas sakinys: *Aš driekiaū gijas į driką, apmesdamas ant mastuvų J.*

Ir čia jau tiesus kelias į galūnės vedinį *drika* 1. ppr. sing. „apmatai, metmenys“: *Ant riestuvo riesk driką, t.y. geinį J. Padėk man driką nuimti nuo mastuvų* Skdv (taip pat Gr, Šlv, Up, Trg, Gl) [2. sing. „metmenų pluoštas, kur netelpa į skietą, atmata“ J, Šk, Slv ir Plng, Plt (plotai į abu šonus nuo *drika* 1), 3. „tam tikras siūlų skaičius sruogoje, posmas“: *Tolka gijų tur daug drių J*].

Drieka ir *drika* turi ir „audeklui“ artimų reikšmių – *drieka* 2. sing. „tinklinis audinys“ Vrd, *drika* 4. „tinklo mežginys“ Šlv, Vrd, Varn, Lk.

Savaime suprantama, greta tvarkingų išdrių *driekos, drikos* (ir *drikės* „peltakio, siūlės“ Gs, Ldvn, Šn, Lnl) yra padrikų – *draikaĩ, draikiai, (pa)draikės, (pa)draikos, drykės*, plg. ir ³*drėkotis* 2. „taršytis, veltis“: *Siemet linų bloga skara – labai driekojasi Kal.*

7. mesti – austi, metmenys – audmenys, apmatai – ataudai

Nors tebėra žodžiai *geinys* ir *drika* „metmenys“, bet nebėra **geinų ginti* ir **driką driekti*, o tik juos *mesti*: *Dvylikos sienų geinį užsimečiau Sml* (LKŽ III). *Metėjis meta drikas ant mastuvų J* (LKŽ II₂). LKŽ VIII *mesti* 15. „vynioti ant mestuvų ar ant sienos audeklo metmenis“ [taip pat *apmesti* 5., *įmesti* 7., *išmesti* 17., *primesti* 12. refl., *sumesti* 13., 14., *užmesti* 17.]: *Apmečiau kelis lankus metmenų Krok.* Žinoma, *mesti* sakoma ne tik *metmenis*, bet ir *siūlus, gijas*, ir *audimą, audeklą*. Dėl *mesti* 15. motyvacijos galima pasakyti du dalykus. Pirma, *mesti* motyvuojama siūlų leidimu – *mesti* ir *leisti* yra sinonimai. Antra, *mesti*, dabar atrodantis tarsi koks netvarkingas, nerūpestingas veiksmas, turi nemažai „tvarkingų“ reikšmių, pvz.: *mesti* 3. „leisti, gramzdinti į vandenį (tinklą, meškerę, inkarą)“, 5. // „dėti raugimui (burokus)“ Ktk, // „daryti (krūvą), krauti“: *kūgi meta Tvr, Lz*, 16. „dėti, traukti (lanką ant statinės)“ Štk, Šts, *apmesti* 2. „apsodinti (mėtant po vieną bulvę)“ Lp, 7. „apsiūti, apmėtyti pakraštį“ Vvr, *išmesti* 10. „iškrauti (pikrautą vežimą)“, *pa-mesti* 10. „padėti, paskirti, palaikyti kokiam reikalui“: *Pamesk sėk-*

lai bulbų Stlm, sumesti 3. // „užraugti žiemai (daržoves)“ Vdš, Trgn, Užp, ...

Metmenys (*metmenes*, *metmens*), taip pat *metmenos*, *metmenai*, *metmeniai* vartojama aukštaičių. Yra ir kuopinis *metmuo*: *Ve, paskirtos gijos ant metmešs*, t.y. *ant apmatų* J. Galimas dalykas, kad tai pirmą kartą forma kaip kuopiniai *verpalas*, *geinys*, *gija*, *sruoga*, ... Rytų aukštaičių ploto šiaurvakariuose yra *apmatai* (o *apmatas* – „atskiras apmatų siūlas“: *Apmatas suktas* Pc). Žemaičiuose žinomi *apmetai* Yl, Krkl, Štk, Brs (ir K) ir *apmatai* Erž, *apmetalai* Klp, *apmetiniai* Plng (*apmetinys* Rod), ir BB – *apmetmens* ir *apmetuvai* (LKŽ I₂).

Neplačiai vartojami nepriešdėliniai *audmenys* Užp, Sl, *audmenai* Dv. *Ataudai* žinomi ir aukštaičių, ir žemaičių – Krkl, Brs, Erž („ataudų siūlas“ – *ataudas* Grg, Ds), *ātaudos* (giminė – kaip *gijos*) – vakarų dzūkų, *ataudiniai* Plng, *ataudiniai siūlai* Bsg (LKŽ I₂).

Vienalytė sistema *metmenys* – *audmenys* jau gal labai reta, dažnesnė *apmatai* (*apmetai*) – *ataudai* (*ataudos*). Dažniausia, įsigalėjusi ir bendrinėje kalboje nevienalytė sistema *metmenys* – *ataudai*. Neskaitant kitų: *Daug gijų, maža ataudų* Švnč (LKŽ III); t.p. sistemos su *drika*, *geiniu*.

Audeklas, *audinys* sudarytas iš metmenų ir ataudų, bet *austi* nerečiai yra priešprieša *mesti*: *Pats audžia, pats meta* (meluoja) B (LKŽ I₂). Įsidėmėtina: *Audmenais audžia audeklą* Az (=Azr) (LKŽ I₂).

Austi pirmą kartą motyvacija nėra visai aiški, tačiau sąsaja su mušimu, daužymu, trankymu – neginčijama – *austi* 2. „mušti, lupti, karšti“ // „trankyti“, 3. „spirti, duoti kojomis“, 4. „smarkiai šaudyti“, 9. „kosėti“. Tą sąsają stipriai remia ir staklių *muštuvai*. Ir *mušti* 4. „daužyti, tvoti“ iliustruojama ir tokiu sakiniu: *Aš nemokėsiu staklėm mušti* (*austi*) LTR (Glv).

Neužmirština, kad (*pri*)*mušti* yra baigiamasis veiksmas – pirma reikia *šaudykle* (*šautuvu*, ...) ataudą *šauti*, *šaudyti*: *Šauna šaudykle, paskui pykšt pokšt muša muštuvais* Prn. *Viena ranka šaudo* [šaudyklę], *kita muša* [muštuvus] Lp (LKŽ XIV). *Šauti* motyvacija galėtų būti „kišti, grūsti“ (plg. A. Sabal LKL 139), o paskesnė reikšmė 6. „mušti, pliekti“ gali būti radusis ir ne per audimą [*prišauti* 6. „primušti (muštuvais)“ Ml ar *atšauti* 6. // „audžiant primušti (siūlą)“

Grž, Aln čia mažai ką reiškia – lygiai kaip *mušti* 18. „šauti“, nes yra ir *primušti* 11. „užtaisyti (šaunamąjį ginklą)“ LKŽ VIII].

Variantas *ūsti, ūsta, ūdo* „austi“ J, *usterėti* „kiek austi“ J tą sąsają irgi liudija – *usterti* 1. „suduoti, sušerti užsimojus“ Nmn, Vrn, Arm, 2. „dribtelėti“ Vlk. Greta žodžių *ūdė* „audimas“ Mlk, Arm, Švnč, Švd, Plš, Trgn, *ūdis* 1. „vieno metimo audeklas“ K, 2. „koks audeklo kiekis“ K (Tlž), Niem 31, *(pa)ūdėti* „truputį paausti, paaudėti“ Tvr, Jn yra ir *uderė* „pamušalas“ G 118, čia veikiausiai priklausytų ir *ūdyti* 1. „barti, plūsti“, 2. „barant raginti ką daryti“, 3. „erzinti“, LKŽ XVII atsargiai vedamas iš slavų – plg. brus. *zygziy*“, bet vartojamus ir aukštaičių, ir žemaičių, išskyrus kaip tik paribį ir lietuvių kalbos salas; *ūdurti* „kankinti, varginti“ J I 308.

Šitą sąsają remia ir *ataudų* sinonimas *atbrukai* Ds: *atbrukti* 5. „primušti“: *Atbruk lig mėlynėms* Švnč; taip pat *pibrukti* 7., *subrukti* 7., *užbrukti* 6. (LKŽ I₂).

8. *verpalas* → *siūlas* → *siūlai*

Jau 2 sk. sakyta, kad *verpalas*, *verpalai* tik tol, kol *verpiami*. O toliau – *siūlai*: *suka* ir *dvilinkuoja* (*dvilinkena*) *siūlus*; *lenkia siūlus*, *gijas* arba *špūles*, *špuoles*, *špulias ant lankčio* (*lanketo*, *lenktuvo*, *reke-to*, *rekečio*, *reketuko*); *meta*, *sumeta siūlus*, *gijas* arba *metmenis*, *kelias sienas*, *kiek posmų*, *audimą*, *audeklą*, *drobes*, *užmeta audeklą*; *audžia siūlus* (*Rūbas iš siūlų auksinių riestų austas* SD 2); *mezga siūlus*, *iš siūlų*, *žemaičiai neria*, *net vilnas*: *Vilnas sunėrėm į nerinį* Šts. *Daug vilnų išein – dvim porom suner nemažai* Krš (LKŽ VIII).

Taigi *verpalas*, per „siuвамąjį verpalą“ pirmiausia virtęs *siūlu*, pas-kui virto ir *siūlais* 1. „verpalai, susukti į kamuolį, į ritę ar sruogas“: *Ratas suka, ir in špūlios eina siūlai* Šlčn.

9. Ar *šilkaverpis* *verpia*?

Naujoviška reikšmė – *verpalai* 3. „kai kurių vabzdžių liaukų išski-riami ploni lipnūs siūleliai“: *Čia [vaško kandys] išigavusios vis dau-giaus vaikų išpera ir ilgainiui su savo verpalais visą aulį (avilį) apsiauta*

S. Dauk. *O vorai kampuos sėdėdami verpalus audė irgi medžiot tinklus tylomis kopinėdami mezgė* K. Donel. Ir *verpalas* 5: *Kirmėlės šilkinės mažos, o altorius, karalius, kunigaikščius savo verpalu dengia ir rėdo* SP I 313. Taip pat *verpinys* 2: *Jo* (vikšro) *atsiknojusi išnara jo paties verpiniu pavirsta* J. Jabl. Atitinkamai yra ir *verpti* 3. „gaminti ploną lipnų siūlelį (apie kai kurių vabzdžių liaukas)“: *Mūsų voras kryžiuotis ... turi keturias verpiamąsias karpas ir ašuonias akis* Enc VII 320 (LKŽ XVIII). *Visų šių vabzdžių* (bičių, vapsvų, skruzdėlių) *lervos baltos, bekojės, daugumos turi verpiamąsias liaukas* LE XXXIII 116. Dar minimi *vorų verpimo kauburėliai* LE XXXIV 527. Ir dabar dar minimi kai kurių voragyvių, pavyzdžiui, *vorų verpimo kauburėliai* LTE XII, bet *verpimo* jau atsisakoma, teikiamas terminas *voratinklinės liaukos* – „kai kurių nariuotakojų gyvūnų liaukos, išskiriančios greit stingstantį ore sekretą, iš kurio pinamas voratinklis“ LTE XII. Atsisakoma ir šitokių *verpalų* – vartojamos *gijos*, o *siūlai* ir *verpalai* – tai jau gaminiai iš tų *gijų*: *šilkas* – *natūralusis pluoštas iš šilkaverpių kokonų gijų*. <...>. *Šilkaverpių vikšrų išskirta dvilypė kokono gija* <...>. *Viename kokone yra 3000–4000 m ilgio gija, tačiau išvežama tik 300–1200 m. Tekstilės pramonėje vartojami žaliaviniai šilko siūlai, sudaryti iš 5–10 sugretintų kokono gijų*. <...>. *Neišvyti, sugadinti kokonai ir šilko gamybos atliekos sutraukomi ir perdirbami į šilko verpalus* LTE X.

Yra ir grybienos *siūlai* 2. bot. „iš ląstelių grandinės sudaryti grybienos sudedamieji elementai (hyphae)“ LKŽ XII.

Šitai dera su moderniosios tekstilės *verpalų* ir *siūlų* samprata.

10. Modernioji tekstilė: *verpalai* ≠ *siūlas* ≠ *gija*

Moderniojoje tekstilėje *siūlai* – „iš pluoštų sudaryti ploni, liauni ir pakankamai stiprūs gaminiai, dažniausiai gaunami sukančiais“ – „suverpti arba chemiškai suformuoti“ LTE X. *Pirminiai siūlai* skirstomi į *verpalus*, *kompleksinius* ir *vienagijius siūlus*. *Kompleksiniai siūlai* yra cheminio pluošto arba natūralaus šilko, sudaryti iš kelių ar keliasdešimties susuktų, supintų gijų. *Vienagijį siūlą* sudaro pavienė ištisinė gija, dažniausiai iš sinteti-

nio polimero. Vienagijai siūlai būna apvalaus ir stačiakampio profilio LTE X. Taigi siūlų yra ir ne verptinių. *Verpalai* – „siūlai, sudaryti iš susuktų arba suklijuotų pluošto plaukelių“ LTE XII, čia priklauso ir *armuoti verpalai* – „pluoštu (paprastai žemos rūšies) apverpti stiprūs arba tąsūs cheminiai kompleksiniai arba vienagijai siūlai“ LTE XII. *Susukus verpalus su verpalais, gaunami sukti verpalai, kompleksinius su kompleksiniais arba vienagijais siūlais – sukti kompleksiniai siūlai (...), verpalus su kompleksiniais – kombinuotieji siūlai* LTE X.

11. Ar šilkaverpio nereikia keisti?

Buvusi šilkų kirmėlė K. Donel¹, *verpėja* Kel 1851, 154 – dabar *šilkāverpis* (–ys) Š, Rtr, *šilkverpis* Š, Rtr, BŽ 617 (LKŽ XIV). *Šilkāverpiai* jau tik su karpomis LTE X, o ne su *verpamosiomis karpomis*. Jie ne *verpia*, o tik *išskiria giją*.

Tai gal ir ne *šilkaverpis*, gal reikėtų kitaip įvardyti? Ne, tokių nemotyvuotų, bet tradiciškai vartojamų pavadinimų ir terminijoje yra. Kita vertus, siūlo ne *verpia*, bet *tikrasis šilkaverpis* – *Prieš virsdamas lėliuke, vikšras išskiria 1000 m ilgio šilkišką siūlą, iš kurio aplink save suvyturiuoja kokoną* LTE XI. Tas *suvyturiavimas* yra tam tikras *verpimas* – plg. *įverpti* 6. refl. „įsivynioti, įsivyturti (ppr. apie vikšrus)“: *Įsiverpusi kirmėlė* K II 116. *Iš kitų kiaušelių išsiris vikšreliai, bet ir jų dauguma žus dar prieš įsiverpdami* J. Jabl.; *išverpti* 6. refl. „išsi-graužus išlįsti“ Š, Rtr (LKŽ XVIII).

Išvados

1. Dabartinėje bendrinėje kalboje *siūlas, gija, verpalas* laikomi sinonimais, jų dominantė – *siūlas* „kas suverpta“ SinŽ, „iš pluošto ar plaušelių padarytas (ppr. verpiant) ilgas, plonas, liaunas verpinys“: *suktas, dvejetainis siūlas; siuvimo, adymo siūlai* DŽ₃; *gija* – „audimo siūlas“ SinŽ, 1. „siūlas, ppr. nesuktas“: *verpti, lenkti gijas; audžiant gija nutrūko* (bene būdingesnės bendrinėje kalboje perkeltinės reikšmės – 2. „į siūlą panašus koks daiktas“, 3. „ryšys, saitas“) DŽ₃; *ver-*

palas SinŽ neaiškinamas, *verpalai* – „iš plaušelių verpti siūlai”: *lininiai, vilnoniai verpalai* DŽ₃. Gyvojoje kalboje ir terminijoje yra gero-kai kitaip. Tą kitokumą galima suprasti tik pasekus raidą. Naminio verpimo ir audimo žodynas jau senokai nyksta, nors daug jo pagrin-dinių žodžių patenka į moderniosios tekstilės terminiją – atrinktų, jei reikia, modifikuotų. Tas nykimas pagimdė netilstantį ir vis be at-sako klausimą: Kodėl *siūlai* vadinami *verpalais*?

2. Kaip galėjo būti kitaip? Ką (*su*)*verpia* – tai *verpalas*, –ai. *Verpa-lus* ne tik *verpdavo*, bet ir *lenkdavo*, *ausdavo*. Logiškiau būtų klausti, kodėl *siūlas*, jei ne *siuva*, o *verpia*.

3. *Siūlo* pirmąsį reikšmę bus buvusi „į adatą veriamas verpalo galas siūti” → *siūlai* „siuvarieji verpalai”. Paskui imta *verpti* ir *siū-lus*, į *siūlus* (ret.).

4. *Gija* – „audžiamasis (ppr. metmenų, ppr. nesuktas) verpalas” sietina su *geinys* „metmenys”, t.y. „kelių (daug) siūlų (*su*)gintas da-rinys”; plg. *gynas* „plona virvelė”.

5. *Gija* „sruoga” – kuopinė vienaskaita (kaip ir *geinys*, taip pat *verpalas*, *siūlas*, *sruoga*, *drieka* „sluoksna”, *drika* 1. „metmenys” DŽ₃, skara žem. „pluoštas”, *sluoksna* 1. „linų ar kanapių pluoštelis virvei vyti”, 2. spec. „purus verpalų pusgaminis iš tolygių plaušelių” DŽ₃, *pluoštas*, *plaušas*). Veikiausiai tai ir yra pirminė reikšmė. Ir *sruoga* kuop. → „gija, siūlas”.

6. *Verpti* etimologiškai reiškia „sukti”; yra net *sukti* reikšmė „verp-ti”. Paskui, motyvacijai išblukus, *verpti* ir *sukti* semantiškai galėjo net atsisieti: *verpti* – tai tik *driekti*, *leisti*: *Kam taip plonai driekti?* SIm. *Neleisk siūlą per storai* RD 91. Taigi semantiškai *verpti* = *driekti* (*leis-ti*) + *sukti*. Kas turi ypač gerą drieką (drikumą, sluoksna), gali už-tekėti vien *sukti*: *Linus verpia, o kanapes suka* Vlkv.

7. Nebėra išlikusių **geinį ginti*, **driką driekti*, o tik juos *mesti*. *Mesti*, dabar atrodantis tarsi netvarkingas, nerūpestingas veiksmas, iš seno turi nemažai „tvarkingų” reikšmių: *mesti tinklą*; tarm. *kūgi mesti* („krauti”), *vežimą išmesti* („iškrauti prikrautą”), *sėklai bulbų pamesti* („padėti”), *kopūstus sumesti* („sudėti, užraugti”).

8. Yra ir kuopinis *metmuo*.

Neplačiai vartojama *áudmenys, audmenai*. Vienalytė sistema *met-*

menys – *audmenys* jau gal labai reta, dažnesnė *apmatai* (*apmetai*) – *ataudai*, *ataudos*, o dažniausia (ir bendrinėje kalboje, ir terminijoje) *metmenys* – *ataudai*.

9. *Austi* neretai yra priešprieša *mesti*: *Pats audžia, pats meta* (meluoja) B. *Audmenimis audžia audeklą* Azr. Pirmąją semantiką gal rodo *austi* reikšmės „mušti, lupti; trankyti, ...“, plg. *Aš nemokėsiu staklėm mušti* Glv (plg. ir *muštuvai*), taip pat su var. *ūsti* (*ūsta*, *ūdo*) „austi“ susijęs *uderė* „pamušalas“, gal būt *ūdyti*, dar *atbrukai* „ataudai“, *atbrukti* „primušti“.

10. Dėl *siūlų* vėlesnio susiejimo nebe su *siuvimu*, o ir su *verpimu* atsirado ir netikro verpimo – *šilkaverpis*, *verpiamosios liaukos*. Paprastojoje (ir poetinėje) kalboje tai ir lieka, o mokslinėje kalboje jau vartojamos *šilkaverpių gijos*, *kokono gija* (o *siūlai* ir *verpalai* – tai jau gaminiai iš tų *gijų*). Nors ne visai nuosekliai – pats *šilkaverpis* išlieka, galima jį net šiek tiek motyvuoti – *apie save suvyturiuoja kokoną, vikšreliai įsiverpia* („įsivytura“).

11. Moderniojoje tekstilėje *siūlas* gali būti ir ne verptinis: *vienagijis* – šilkaverpio gija arba chemiškai suformuotas (be sukrumo!) apvalaus arba stačiakampio profilio, *kompleksinis* – iš šių sudarytas (susuktas arba supintas). *Verpalas* – iš susuktų (arba suklijuotų) pluošto plaukelių. Šitoks *siūlas* (*vienagijis* arba *kompleksinis*) ir šitoks *verpalas* yra *pirminis siūlas*. Susukus *siūlą* su *siūlu* gaunamas *suktas siūlas*, *verpalą* su *verpalu* – *suktas verpalas*, *verpalą* su *kompleksiniu siūlu* – *kompleksinis siūlas*.

Taigi ne kiekvienas paprastosios kalbos *siūlas* terminijoje yra *siūlas*, o *verpalas* – tik verptinis *siūlas*.

Gauta 1998 06 09

Sutrumpinimai

K. Būg RR	– Būga K. Rinktiniai raštai. V., 1961, T. 3.
DŽ ₃	– Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. V., 1993, III leid.
Enc	– Lietuviškoji enciklopedija. K., 1939, T. 7.
LE	– Lietuvių enciklopedija. Bostonas, 1961, T. 33. 1961, T. 34.
LKA	– Lietuvių kalbos atlasas. V., 1977, T. 1.

- LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas. V., 1968, T. 1, II leid. 1969, T. 2, II leid. 1956, T. 3. 1959, T. 5. 1966, T. 7. 1970, T. 8. 1981, T. 12. 1984, T. 13. 1986, T. 14. 1996, T. 17. 1997, T. 18.
Straipsnyje vartojami ir šio žodyno sutrumpinimai.
- LTE – Lietuviškoji tarybinė enciklopedija. V., 1983, T. 10. 1983, T. 11. 1984, T. 12.
- A. Sabal LKL – Sabaliauskas A. Lietuvių kalbos leksika. V., 1990.
- SinŽ – Lyberis A. Sinonimų žodynas. V., 1980.
- P. Skar – Skardžius P. Lietuvių kalbos žodžių daryba. V., 1943.

Skaitmenys visur žymi metus, tomus (romėniškieji), puslapius.